

Людмила Кривачук

вчений секретар Львівської державної фінансової академії, д.держ.упр., доцент

Емілія Костишин

доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін

Львівської державної фінансової академії, к.і.н.

ДИТИНСТВО ЯК ОБ'ЄКТ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ОХОРОНИ ДИТИНСТВА В УКРАЇНІ: ПОЛЕМИКА СТОСОВНО СУТНОСТІ ПОНЯТТЯ

У статті досліджено науково-методологічні підходи та концепції до розуміння сутності феномену дитинства. Обґрунтовано необхідність вивчення та дослідження цього феномену в державно-управлінському аспекті, зокрема як об'єкта державної політики у сфері охорони дитинства в Україні. Враховуючи наукові дефініції й інтерпретації досліджуваного поняття, сформульовані науковцями різних галузей знань, запропоновано авторський підхід до трактування поняття «дитинство» з позиції науки державного управління.

Ключові слова: дитинство, охорона дитинства, державна політика у сфері охорони дитинства.

Lюдmyla Kryvachuk, Emilia Kostyshyn

CHILDHOOD AS AN OBJECT OF STATE POLICY IN THE FIELD OF CHILD WELFARE IN UKRAINE: THE CONTROVERSY REGARDING THE NATURE CONCEPT

This article explores the scientific and methodological approaches and concepts to the understanding of the phenomenon of childhood. The need for research and study of this phenomenon in the state and management aspects, particularly as an object of state policy in the field of child welfare in Ukraine. Given the scientific definition and interpretation of this concept, formulated by scholars from many disciplines, the author proposed approach to interpretation of the term «childhood» from the standpoint of science of public administration.

Keywords: childhood, child welfare, state policy in the field of child welfare.

Lюдmyla Kryvachuk, Emilia Kostyshyn

ДЕТСТВО КАК ОБЪЕКТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ В СФЕРЕ ОХРАНЫ ДЕТСТВА В УКРАИНЕ: ПОЛЕМИКА ОТНОСИТЕЛЬНО СУЩНОСТИ ПОНЯТИЯ

В статье исследованы научно-методологические подходы и концепции к пониманию сущности феномена детства. Обоснована необходимость изучения и исследования этого феномена в государственно-управленческом аспекте, в частности как объекта государственной политики в сфере охраны детства в Украине. Учитывая научные дефиниции и интерпретации исследуемого понятия, сформулированные учеными разных отраслей знаний, предложен авторский подход к трактовке понятия «детство» с позиции науки государственного управления.

Ключевые слова: детство, охрана детства, государственная политика в сфере охраны детства.

Державна політика у сфері охорони дитинства об'єктивно існує у кожному суспільстві. Але у кожній країні, за всіх загальних обставин і характеристик, така політика має свої особливості. Це пов'язано з історією, культурою цієї країни, соціальним складом населення тощо. Державна політика у сфері охорони дитинства не сформувалася миттєво, а пройшла певний еволюційний шлях. Безумовно, в конкретні історичні часи ті чи інші дії держави стосовно окремих груп населення, зокрема дітей, не називалися таким терміном, як «державна політика у сфері охорони дитинства». Водночас, така державна політика існувала, а основним об'єктом цієї політики була сфера охорони дитинства. Державна політика у сфері охорони дитинства в сучасній Україні була започаткована у 1991 р. ратифікацією в Україні Конвенції ООН про права дитини (1989), пізніше було ухвалено Закон України «Про охорону дитинства» (2001). Відтак, враховуючи, що об'єктом державної політики у сфері охорони дитинства було визначено сферу охорони дитинства, цілком слушним видається з'ясування сутності поняття «дитинство» власне як об'єкта державної політики у сфері охорони дитинства.

Питання охорони дитинства, захисту прав дітей у різних аспектах досліджували у своїх працях ві-

тчизняні та зарубіжні науковці: В. Абраменкова, О. Балакірева, Г. Бевз, О. Безпалько, А. Богуш, Н. Гавриш, Дж. Гарбаріно, І. Голубєва, К. Девіс, І. Загарницька, І. Зверєва, А. Капська, Р. Картер, О. Квас, М. Лукашевич, Н. Максимова, Л. Нефьодова, Л. Обухова, В. Оржеховська, М. Осоріна, Ж. Петрочко, І. П'єша, Т. Семігіна, І. Сікорський, І. Трубавіна, Л. Українець, Т. Федорченко, В. Федяєва, І. Цибуліна та ін.

Аналіз наукової літератури показав, що питання охорони дитинства, проблематика захисту прав дітей є сьогодні об'єктом багатьох досліджень, однак у сфері державного управління ця проблема є малодослідженою та потребує детального аналізу та вивчення в контексті розгляду дитинства як об'єкта державної політики у сфері охорони дитинства в Україні, зокрема це стосується розробки та удосконалення понятійно-категоріального апарату в цій сфері.

Метою статті є вивчення та дослідження науково-методологічних підходів до розуміння феномену дитинства, з'ясування сутності поняття «дитинство» та формулювання цієї дефініції в державно-управлінському аспекті.

✦ Незважаючи на глобальне значення дитинства на життєвому шляху людства, інтерес до досліджуваного феномену з'явився досить пізно, лише в XVII ст., а ставлення суспільства до дітей, усвідомлення значення дитинства, його місце в структурі життєвого шляху особи в різні періоди історії істотно змінювалися [9, с. 8].

У вітчизняній та зарубіжній науці існує значний досвід теоретичних і емпіричних знань з проблем дитинства, його ролі в суспільстві містились у працях античних філософів. До проблем дитинства звертались Платон, Арістотель, Е. Роттердамський, М. Монтень, Ф. Бекон, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Г. Гегель тощо. Однак, як зазначає Л. Українець, феномен дитинства філософи розглядали однобоко і поверхово, здебільшого у двох аспектах – виховання і права; до того ж і в першому, і в другому випадку переважала ідея несамостійності, залежності, й не тільки дитини. До прикладу, Платон (428–347 рр. до н.е.) і Арістотель (384–322 рр. до н.е.) спираються на основні норми права, які були усталені в античності стосовно неправоздатних членів суспільства (раби, жінки, діти). У концепції Г. Гегеля (1770–1831) дитина трактується як істота, яка підлягає вихованню. Г. Гегель, як і І. Кант (1724–1804), особливу увагу приділяє правовому аспекту дитинства [6; 12; 25, с. 6]. Як зазначає С. Русова, перші найкращі спостереження стосовно дитинства дали лише Ж.-Ж. Руссо (1712–1765), Й. Песталоцці (1746–1827), Ф. Фребель (1782–1852). Зокрема, відомий французький філософ-просвітник, педагог Ж.-Ж. Руссо зауважував, що дитина – це не маленький дорослий, і старші не завжди можуть зрозуміти особливості дитячого розуму, бажань, почуттів [21, с. 21].

У сучасних наукових філософських дослідженнях дитинство розглядають як фундаментальний буттєво-стверджуваний і сутнісно-творчий феномен, як життєдайне джерело людського існування й людської особистості, а подекуди, на думку Л. Нефьодової, дитинство виступає критерієм, за допомогою якого визначають інші філософські поняття [18, с. 6]. За словами А. Кислової, рефлексивно-філософське звернення до проблеми дитинства дозволяє конституювати соціокультурну сутність особистості в різноманітних дискурсах про дитину як про особливий тип людини [14, с. 8].

Суттєвий внесок у дослідження дитинства як суспільного феномену зробили представники етнографічного підходу. Першим ученим-антропологом, об'єктом дослідження якого було дитинство, вважається М. Мід (1901–1978). Вона вивчала становище дитини в різних культурах. На думку М. Мід, в будь-якому суспільстві дитина народжується з універсальними біологічними задатками. Проте, кожна культура використовує їх по-своєму. М. Мід у своїй концепції виокремлює три типи культури, що характеризуються різними міжпоколінними стосунками:

- постфігуративна культура, одна з найдавніших, згідно з якою діти переймали традиції та досвід попередніх поколінь;
- конфігуративна культура, за якої центром зіткнення цінностей стає сучасність, для дітей вже більш вагомим є група однолітків;
- префігуративна культура, в якій ми живемо, швидко трансформується, їй властива постійна динаміка й життєтворчість, що вимагає від дітей і дорослих партнерських стосунків, при цьому життєві цінності проєктуються на майбутнє [17].

Аналізуючи концепцію М. Мід, цілком погоджуємося з академіком А. Богущ, яка слушно зауважила, що

«головним висновком, що випливає з концепції М. Мід, повинен бути той, що специфічний характер сьогодення вимагає принципово нового, відмінного від попередніх, характеру взаємин між поколіннями» [9, с. 14].

Доцільно також звернути увагу на ґрунтовне дослідження з етнографії дитинства Ф. Арієса (1914–1984), який досліджував та зіставляв специфічний для різних історичних епох образ дитинства. Учений, аналізуючи портретні зображення дітей на стародавніх картинах, описи дитячого костюма в літературі, виділив три тенденції в еволюції дитячого одягу: костюм для хлопчиків багато в чому повторює деталі жіночого одягу (фемінізація); одяг дітей у певний історичний час запізнюється порівняно з дорослою модою і часто нагадує дорослий костюм минулої епохи (архаїзація); для дітей вищих верств використовують звичайний дорослий костюм нижчих верств для підкреслення нижчого статусу дитини порівняно з дорослою людиною. Він вважав, що формування дитячого костюма було зовнішнім проявом глибоких внутрішніх змін ставлення до дітей у суспільстві [2; 27].

Ф. Арієс першим дійшов висновку про те, що категорія «дитинство» має не лише біологічний (природний) характер, а й суспільний та історичний. У своєму дослідженні він доводить, що підходи до трактування дітей були різними в різні історичні періоди, відповідно, змінним ставало і поняття «дитинство». Учений вперше конкретно показав, що «дитинство» – це не лише природна універсальна фаза людського розвитку, а поняття, що має складний, неоднаковий у різні епохи соціальний і культурний зміст [1]. Як зазначають з цього приводу О. Квас і В. Кемінь, акцентуючи увагу на дитинстві як історичному конструкті, дослідження Ф. Арієса детонувало справжній вибух дослідницьких студій із зазначеної проблематики у другій половині XX ст. [13].

Психологічною концепцією історії дитинства є «психологічна теорія історії» американського психоаналітика, соціолога й історика Л. Демоза (нар. 1931), що встановлює загальні закони й причини історичного розвитку, які кореняться у взаєминах батьків і дітей. Заслуговує на особливу увагу періодизація всієї історії дитинства на шість періодів, кожному з яких відповідає конкретний стиль виховання й форма взаємин між батьками та дітьми:

- інфантицидний стиль (зі стародавності до IV ст.) відзначався негативним ставленням до маленьких дітей, які розцінювались як перешкода дорослому суспільству. За масові дітовбивства влада навіть не карала, а ті діти, які вижили, теж ставали жертвами насильства дорослих;
- стиль ігнорування (IV–XIII ст.), для якого характерним було прагнення віддалитися від дитини (годувальниця, виховання в монастирі або в чужій родині), хоча і визнавалося, що в дитини є душа, ігнорування інтересів дитини, її бажань, проблем (занедбаність, пригнобленість – характерні риси ставлення до дитини в родині);
- амбівалентний стиль (XIV–XVII ст.) відзначався підвищенням статусу дитинства, до дітей починають ставитися з увагою, передусім у фізичному догляді, однак їм ще відмовляють у самостійному духовному існуванні, кожен рух дитини жорстко контролюється та регламентується;
- нав'язливий стиль (XVIII ст.), за якого залишилася контролююча позиція дорослих до дитинства, які нав'язливо прагнули контролювати не тільки поведінку, а й внутрішній світ, думки й волю дитини;
- стиль, що соціалізує (XIX ст. – середина XX ст.) характеризувався тим, що метою виховання є не

стільки завоювання та підпорядкування дитини, скільки тренування її волі, підготовка до майбутнього самостійного життя. У дитині вбачають об'єкт виховного впливу, який розглядається як єдино можливий спосіб набуття позитивного соціального досвіду;

- стиль, що допомагає (із середини ХХ ст.), за якого дорослі усвідомлюють суб'єктність вибору життєвого шляху, для чого кожній дитині треба максимально розвинути індивідуальність, набути власного соціального досвіду. Звідси – прагнення батьків до емоційної близькості з дітьми, розуміння, емпатії тощо [8].

У межах медико-біологічного підходу доцільно звернути увагу на лікарсько-педагогічний напрям (за В. Федяєвою [26]), представниками якого є: П. Лесгафт, М. Манасейна, Є. Покровський, І. Сікорський тощо. Наприклад, основою концепції П. Лесгафта (1837–1909) є положення про рефлекторну природу психічної діяльності, він є прихильником ідей І. Сеченова, його «принципу сенсомоторної єдності», на основі якого П. Лесгафт обґрунтував теорію фізичного розвитку дітей і на її основі вибудував теорію фізичної освіти. Суттєвим чинником впливу на розвиток дитини П. Лесгафт уважав спадковість, у цьому контексті виокремив таку проблему, як вплив материнського організму на розвиток плоду дитини. На думку П. Лесгафта, дитину треба виховувати на основі принципу «природовідповідності». У своїй концепції учений також обґрунтував теорію «додаткових подразнень» [16]. Особливого значення П. Лесгафт надавав сім'ї, зокрема зазначав, що «під час сімейного періоду життя дитини визначається її тип, засвоюються нею звичаї та звички цієї місцевості і сім'ї, і тому цей період є важливим у житті людини, залишає у дитини враження, що мають великий вплив на все подальше життя» [15, с. 295].

Вагомий внесок у розвиток та дослідження проблем дитинства зробив І. Сікорський (1842–1919) – психолог і педагог, доктор медицини, професор. У 1912 р. І. Сікорський заснував у Києві Лікарняно-Педагогічний інститут, був головою Фребелівського об'єднання. Одним із провідних напрямів досліджень І. Сікорського було з'ясування значення дитинства, зокрема дошкільного. Учений одним із перших у вітчизняній науці виокремив дошкільний період життя дитини як один із найважливіших [26, с. 71]. Зокрема, І. Сікорський стверджував, що період раннього дитинства є найменш дослідженим, тоді як значення цього віку є надзвичайно важливим, оскільки саме він зумовлює та проектує майбутнє людини, позначається на рівні її розвитку та досягнень у житті [22, с. 283–292].

Значний внесок у дослідження феномену дитинства зробили такі науки, як психологія та соціологія. Психологічні концепції та підходи стосуються особливостей психічного розвитку дітей. Розвиток дитячої психології розпочався у ХІХ ст. дослідженнями французьких психологів А. Біне та Т. Сімона про розумовий розвиток дітей. Значний інтерес до дослідження проблем дитинства у ХІХ ст. сприяв створенню окремої науки про дітей – педології як галузі загальної психології. Термін «педологія» вживали як синонім термінів «психологія дитини», «педагогічна психологія» – це була комплексна наука, яка містила психологічні, фізіологічні й педагогічні знання про дитину. Як стверджував В. Зеньковський, «в системі наук про дитину («педології») психологія дитинства, звичайно, повинна займати центральне місце» [11, с. 11–23].

Однак, як зазначає Ф. Дольто, «наука не стала слугувати дитині. Вона стала на службу встановленню порядкум,

суспільній освіті, поліції. Або власне науці. Дослідження для досліджень» [10, с. 109]. Водночас, слід відзначити, що особливо важливе значення мало створення наукових закладів, зокрема: Педагогічний інститут у Петрограді, Інститут у Москві, Лікарняно-Педагогічний інститут у Києві (створений проф. І. Сікорським). Окрім того, існувало два інститути дошкільного виховання – у Петрограді й Києві, де існували кафедри з психології дитинства.

На початку ХХ століття дослідження дитячої психології набуло в Європі широкого розмаху. Як зазначав І. Сікорський, «дитяча психологія – велика справа, а вміння пов'язувати цю психологію з психологічною долею майбутньої особистості – ще більш важливе завдання» [22, с. 284].

У концепції Л. Віготського (1896–1934) вперше було введено одиницю аналізу дитячого розвитку – віковий період. Учений теоретично обґрунтував та систематизував критичні періоди й увів їх у загальну схему дитячого розвитку як «поворотні пункти в дитячому розвитку, що набувають іноді форми гострої кризи». Основний зміст криз – у позитивних змінах особистості: відмирає старе, розвиваються нові якості та риси особистості. Критичний період також зумовлює появу «вікових новоутворень» [5, с. 249]. Під «віковим новоутворенням» розуміють «той новий тип структури особистості та її діяльності, ті психічні та соціальні зміни, які вперше виникають на цьому віковому етапі». Вікові зміни, за висновком П. Блонського (1884–1941), можуть відбуватися різко, критично, а можуть – і поступово, літично [3, с. 258–260]. На думку видатного психолога Ж. Піаже (1896–1980), «психологія розвитку може трактуватись як дослідження розвитку розумових функцій у кінцевій стадії». Як зазначає вчений, всі стадії, через які має пройти дитина, пов'язані з розвитком її мислення та способом пізнання світу, а діти зовсім не такі, як дорослі, вони мислять по-іншому [28]. У цьому контексті Е. Субботський стверджує, що «світ дитячої свідомості недалекий. Він поряд, він усередині нашого дорослого світу. Він дивиться на нас очима дитини ... Не заглянувши в цей світ, не можна не тільки виховувати інших – неможливо зрозуміти самого себе» [23].

У психологічній науковій літературі «дитинство» розглядають як постійно поновлювану сукупність індивідів, що перебувають на особливій стадії життєвого циклу від народження до повноліття, й одночасно – як динамічне соціальне явище, що будується на особливих суспільних зв'язках і взаєминах, спрямованість яких визначається поступовою зміною статусу дитини як об'єкта виховання й одночасно як суб'єкта громадського життя [20, с. 51].

Важливим є педагогічний підхід у дослідженні феномену дитинства, оскільки в концепціях відомих педагогів дитинству приділялася особлива увага (К. Ушинський, С. Русова, А. Макаренко, В. Сухомлинський тощо). У цьому контексті доцільно звернутись до досліджень О. Сухомлинської, яка, вивчаючи становлення педагогічної думки ХІХ ст., виокремлює декілька науково-педагогічних парадигм, що набули подальшого розвитку наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., а саме: гуманістична парадигма, природничо-наукова парадигма, парадигма вільного розвитку дитини, політико-соціальна парадигма, релігійна (консервативна) парадигма, національна парадигма [24, с. 36–41].

Доцільним видається звернути увагу також на сучасні педагогічні дослідження з проблем дитинства (А. Богуш, А. Капська, Ж. Петрочко, І. Зверева тощо). Зокрема, А. Богуш у своїй концепції комфортності дитини, розвиваючи наукові погляди В. Сухомлинського («школа радості»), виокремлює п'ять сходинок комфортності дитини у

сучасному суспільстві: «материнська школа» – сім'я або школа батьків; «школа радощів» – дошкільний заклад; «школа мислення» – початкова школа; «школа людяності й довіри» – середня школа; «школа духовності» – старша школа. Відповідно до положень цієї концепції, А. Богуш трактує «дитинство» як «динамічне соціальне творення в межах вікового періоду від народження до повноліття, що характеризується специфічними ознаками, має власну субкультуру та будується на особливих соціальних зв'язках і взаєминах» [9, с. 26, 88].

У законодавчій та довідковій літературі поняття «дитинство» трактується наступним чином: «дитинство» – це «період розвитку людини до досягнення повноліття» (Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р. № 2402-III) [19]; «дитинство» – це «дитячий вік, дитячі роки; стан дитини до повноліття» (Великий тлумачний словник сучасної української мови) [4]; «дитинство» – це «період інтенсивного фізичного й психологічного розвитку індивіда, впродовж якого відбувається підготовка його до життя дорослих; ця підготовка забезпечується системою навчання та виховання і є наслідком засвоєння індивідом досвіду людства, здобутків його матеріальної та духовної культури» (Український педагогічний словник) [7].

Вважаємо, що з позиції науки державного управління «дитинство» слід розглядати, насамперед, як об'єкт державно-управлінського впливу, зокрема як об'єкт державної політики у сфері охорони дитинства. Тому пропонуємо трактувати поняття «дитинство» в державно-управлінському аспекті таким чином: «дитинство» – це особливий період розвитку людини від народження до повноліття й водночас динамічне соціальне явище, що характеризується специфікою статусу дитини в соціальній структурі суспільства та є об'єктом державної політики у сфері охорони дитинства.

Отже, незважаючи на існування різних підходів до трактування поняття «дитинство», всі вони стверджують, що дитинство є частиною життя та культури народу та безпосередньо пов'язане з тим чи іншим періодом розвитку суспільства, що впливає на його функціонування. Враховуючи наукові дефініції й інтерпретації досліджуваного поняття, пропонуємо трактувати поняття «дитинство» з позиції науки державного управління та розглядаючи його як об'єкт державної політики у сфері охорони дитинства наступним чином: «дитинство» – це особливий період розвитку людини від народження до повноліття й водночас динамічне соціальне явище, що характеризується специфікою статусу дитини в соціальній структурі суспільства та є об'єктом державної політики у сфері охорони дитинства. Сучасний стан розвитку держави та демократичного врядування вимагає удосконалення наукових підходів до формування та реалізації державної політики, насамперед, державної політики у сфері охорони дитинства та розробки на цій основі державно-управлінських механізмів, спрямованих на розв'язання проблем дітей та сприяння їх всебічному розвитку та благополуччю.

Література.

1. Ананьев В. Г. Структура индивидуального развития как проблема современной педагогической антропологии / В. Г. Ананьев // Психологические труды : в 2 т. – М. : Педагогика, 1980. – Т. 2. – 288 с.
2. Арьес Ф. Возрасты жизни / Ф. Арьес // Философия и методология истории; [общ. ред. И.С. Кона]. – М., 1977.
3. Блонский П. П. Педология / П. П. Блонский. – Харків : Рад. школа, 1935. – 308 с.

4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [кер. вид. проекту П. М. Мовчан, В. В. Німчук, В. Й. Клічак]. – К. : Вид-во «Дніпро», 2009. – 1332 с.
5. Выготский Л. С. Детская психология : в 6 т. / Л. С. Выготский; [под ред. Д. Б. Эльконина]. – М. : Педагогика, 1984. – Т. IV. – 432 с.
6. Гегель Г. Философия права / Г. Гегель; [пер. с нем. Б. Г. Стоппнера, М.И. Левиной]. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
7. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
8. Демоз Л. Психиистория / Л. Демоз. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2000. – 512 с.
9. Діти і соціум: особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку : [монографія] / [А. М. Богуш, Л. О. Варяниця, Н. В. Гавриш, С. М. Курінна, І. П. Печенко; наук. ред. А. М. Богуш, за заг. ред. Н. В. Гавриш]. – Луганськ : Альма-матер, 2006. – 368 с.
10. Дольто Франсуаза. На стороне ребенка / Франсуаза Дольто. – СПб. : Петербург-XXI век.
11. Зеньковский В. В. Психология детства / В. В. Зеньковский. – Лейпциг : Изд-во «Сотрудник», 1924. – 348 с.
12. Кант И. Сочинения : в 6 т. / И. Кант; [под. общ. ред. В. Ф. Асмус, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана]. – М. : Мысль, 1963–1966.
13. Квас О., Кеминь В. Дитинство крізь призму європейських дослідницьких студій на зламі ХХ та ХХІ ст. [Електронний ресурс] / О. Квас, В. Кеминь. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pfto/2011_15/files/P1511_24.pdf.
14. Кислов А.Г. Определение детства как феномен культуры: философский анализ : автореф. дисс. на соискание науч. степени докт. философ. наук : 09.00.13 «Религиоведение, философская антропология и философия культуры» / Александр Геннадиевич Кислов ; Уральский государственный университет им. А.М. Горького. – Екатеринбург, 2002. – 47 с.
15. Лесгафт П. Ф. Семейная жизнь ребенка. Антология педагогической мысли России второй половины XIX – начала XX / П. Ф. Лесгафт // [сост. П.А. Лебедев]. – М., 1990. – С. 295–302.
16. Лесгафт П. Ф. Семейное воспитание ребенка и его значение / П.Ф. Лесгафт // Избранные педагогические сочинения; [сост. И.Н. Решетень]. – М. : Педагогика, 1988. – С. 16–228.
17. Мид М. Культура и мир детства / М. Мид. – М., 1988. – 429 с.
18. Нефедова Л. К. Феномен детства в основных формах его репрезентации (философия, миф, фольклор, литература) : автореф. дисс. на соискание науч. степени докт. философ. наук : 09.00.13 «Религиоведение, философская антропология и философия культуры» / Людмила Константиновна Нефедова ; Омский государственный университет. – Омск, 2005. – 40 с.
19. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III (із змінами) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.
20. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2000. – 720 с.
21. Русова С. Ф. Вибрані педагогічні твори : в 2 т. / С. Ф. Русова; [за ред. Е. І. Коваленко]. – К. : Либідь, 1997.
22. Сикорский И. А. Педагогическое значение первого детства / И. А. Сикорский // Антология педагогической мысли России второй половины XIX – начала XX в.; [сост. П.А. Лебедев]. – М., 1990. – С. 283–292.
23. Субботский Е. В. Ребенок открывает мир / Е. В. Субботский. – СПб. : Питер, 2005. – 336 с.

24. Сухомлинська О. В. Педагогічний дискурс XIX ст. – диференціація й інтеграція ідей / О. В. Сухомлинська // Шлях освіти. – № 4. – 2009. – С. 36–41.

25. Українець Л. В. Дитинство і дитячість у філософсько-антропологічному контексті : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури» / Л. В. Українець ; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2006. – 16 с.

26. Федяєва В. Л. Сімейне виховання в історичній ретроспективі (друга половина XIX–XX століття) : [монографія] / В. Л. Федяєва. – Херсон : РІНО, 2010. – 348 с.

27. Aries E. Centuries of Childhood: A social History of Family Life / P. Aries. – Harmondsworth : Penguin, 1986.

28. Piaget J. Psychology and Epistemology / J. Piaget. – Harmondsworth : Penguin, 1972. – P. 32.